

I GLÄDJE OCH SORG

I GLÄDJE OCH SORG

FATABUREN 1995

I GLÄDJE OCH SORG

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1995

FATABUREN 1995

ISBN 91 7108 375 8

ISSN 0348 971 X

© Nordiska museet och respektive författare

Redaktör Ebbe Schön

Bildredaktör Åsa Thorbeck

Layout Börje Reinhold

Omslag Lena Lindqvist

Teknisk redaktör Berit Nordin

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denna okänd

Summaries translated into English by Skans Victoria Airey

Omslag: VM-guld i ishockey 1992. Tre Kronors hemkomst firas på Sergels torg.

Foto Sven-Erik Sjöberg/Pressens Bild.

Främre pärmens insida: Midsommar i Rättvik 1990. Foto Lars Tunbjörk.

Bakre pärmens insida: Vuxendop i Löttorp, Öland 1987. Foto Lars Tunbjörk.

Baksida: Spettekaka. Foto Kerstin Bernhard för Sv. Telegrambyrån ca 1960.

Tryckt hos MediaPrint Uddevalla AB, Uddevalla 1994

"En hemlighet" – också kallad "Frieriet", Blekinge. Detalj från oljemålning av Bengt Nordenberg 1864.

KÄRLEKSGÅVOR

Johan Knutsson

Vad vore folkkonsten i det gamla bondesamhället utan den tidens trosföreställningar, seder och bruk kring årets och livets fester och högtider? Hade det funnits brudpällar, halmkronor och spånfåglar att hänga över bordet i bröllopsstugan? Hade det funnits väggmålningar och bonader, ståtliga slädar och sadlar, vackert snidade selbågar och lokträn för hästens dragutrustning?

Det är när sammanhangen kring föremålen träder fram, när gränsen mellan andlig och materiell kultur tunnas ut, som tingens budskap blir fullt synligt. Och tvärtom: värderingar och livsbetingelser som framträder genom arkivens minnesuppteckningar illustreras och får stöd genom de bevarade föremålen tysta vittnesbörd.

Åtskilligt, kanske det mesta, av den gamla folkkonsten går så att föra tillbaka till "trösklar", övergångsskeden och höjdpunkter i livets och årets gång – till de olika avsatserna på ålderstrappan och till tecknen på bondens runalmanacka. Mest av allt kanske till giftermålet, bröllopet med dess gåvoutbyte och festrekvisita och det nygifta parets bosättning.

OM TRÄSKEDAR OCH ANDRA "KÄNNINGAR"

Vägen mot äktenskapet kantades i det gamla bondesamhället av en rad gåvor i omväxlande riktning mellan pojken och flickan och deras familjer. Var och en av gåvorna hade sin speciella innebörd. Friargåvans uppgift var att etablera förhållandet och visa omgivningen vartåt det lutade, medan trolovningsgåvans var att bekräfta det förestående äktenskapet – juridiskt och symboliskt. Brudgåvan,

det vill säga mestadels kostbara klädesplagg till brudgummen och dennes närmaste, var fästmöns sätt att befästa sin plats i den nya familjen. Lysningen gav utrymme för olika slags lyckönskningar, till exempel i form av dekorativa gratulationstavlor, medan hemgiften och bröllopsgåvan slutligen var släktens och byns hjälp åt brudparet att sätta bo. Men först kom "känningen".

Ordet "känning" användes av Alexis Engdahl, en av Nordiska museets så kallade "skaffare", i en liten uppsats 1887 som beskrivning på en blygsam gåva vars uppgift var att inleda en bekantskap mellan en pojke och en flicka. I upppteckningarna har de omtalats som "förberedande gåvor" och "gåvor på försök" eller beskrivits som "en introduktion till kommande frieri".

Här var det fritt fram för flickan att ta första steget – om hon ville. När stintorna fram på höstkanten, vid mikaelismäss, kom hem från fäbodvallen hade de med sig små ostar – i Dalarna kallades de "liss-ostar" – att dela ut till den eller de pojkar som intresserade dem. Vid nyår gav de bort lintråsdockor. Från en socken i Dalarna berättas om flickan som på nyårsafton trevande gav sitt anbud: "Du ska få trå av mig, om ja får ske av dig."

Med "ske" avsåg hon en vackert skuren träsked och helst skulle den vara utförd av pojken själv. Sådana skedar har av eftervärlden ofta kommit att kallas friareskedar trots att de flesta säkert kommit till och överlämnats långt innan något frieri överhuvudtaget förts på tal eller ens innan förhållandet hunnit växa till sig.

I Nordiska museets samlingar finns ett stort antal träskedar med en så individuell och kvalificerad dekor i skuret arbete, ibland med inslag av hjärtdekor, att man med skäl kan misstänka dem för att vara utförda av någon kärlekskrank yngling med en viss person i åtanke. De flesta skedarna kommer från Härjedalen, Dalarna och Jämtland. Men även i Gästrikland liksom i Roslagens och Bohusläns kustbygder kan bruket av sådana "känningar" beläggas i upppteckningsmaterialet.

Skedarna från Roslagen har ofta en ur trästycket, och som i en liten bur, skuren skrammel-ärta. De representerar en hemslöjd vars utövare inte bara haft gott om tid och velat anstränga sig, uppmuntrad av kärlekens inspiration, utan också verkligen haft ett gott handlag med täljkniven.

De som saknade handlag behövde för all del inte vara chanslösa. Ett visst utbud av saluslöjd räddade de valhanta från att behöva gå tomhänta till sin käreasta. Från Härjedalen finns ett antal

skedar, likartat och skickligt skurna i en regence- eller rokokoartad stil som snarast antyder ett slags serietillverkning; ett lantantverk bedrivit som binäring. En sådan sked i museets samlingar är enligt uppgift skuren så sent som 1875–76. Motsvarande rokokornamentik förekommer hundra år tidigare på mangelbräden från samma landskap. Folkkonsten rymmer många sådana "motståndsfickor" där stilar och uttrycksformer kunnat leva oförändrade i generationer – ibland sekler.

Two friarskedar av björk med skuren dekor av ett slag som närmast kan beskrivas som rokokoko. Hede och Storsjö kapellförsamlingar, Härjedalen. Sådana skedar kan ha fungerat som "känningar", ett slags förberedande gåvor från en pojke till den flicka han ville lära känna bättre. Foto Mats Landin 1993.

FRIARETIDEN OCH DESS GÅVOR

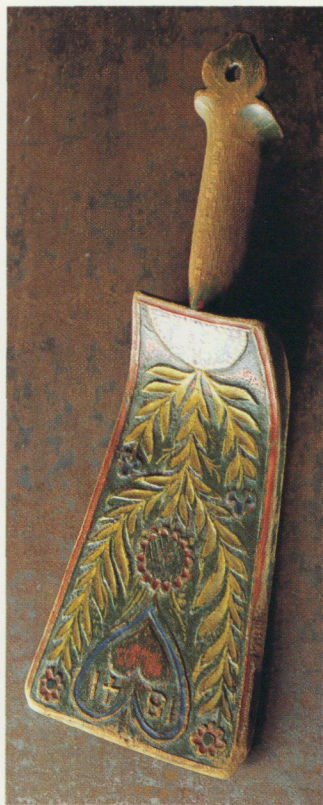
Officiellt är frieriet det tillfälle då friaren ber flickans föräldrar om flickans hand; då villkoren för giftermålet görs upp. Men frieriet kunde också avse något mer vagt: den utdragna övergången från de första trevande kontaktförsöken till ett seriöst och etablerat förhållande.

Under denna friaretid, som perioden fram till trolovningen ibland kallas i uppteckningarna, överlämnade mannen till sin blivande fästmö en serie gåvor och i takt med dem knöts banden allt starkare. Hon visade sitt intresse och uppmuntran genom att ta emot.

En typisk friargåva kunde vara ett vackert dekorerat arbetsredskap för tillverkning och skötsel av textilier: skäkteträ för linbedredningen, linfäste för spinnrocken, klappträ och mangelbräde för tvätten och så vidare. Ibland hade friaren själv framställt gåvan. Det imponerade: "Om pojkarna själva tillverkade gåvorna, så var däm i högre värde för flickorna..." berättas det från Västergötland. Det gällde även att göra intryck på en blivande svärfar, "ty ingen ville ha en måg som inte var händig", som det kunde heta.

Det har ofta sagts, att det omsorgsfulla utförandet var en mätare på mannens intresse och kärlekens glöd. Ett ofta återropat citat ur uppteckningsmaterialet lyder: "ju vackrare utkrusat dess kärare fästman." En sådan romantiserande syn på friargåvorna såsom uttryck för den kärlek som givaren hyst till gåvans mottagare har skymt sikten och inbjudit till en övertro på givarens förmåga att själv tillverka sin gåva.

Både föremålens utförande och uppteckningarna pekar delvis åt annat håll. Här framträder snarare konturerna av en specialiserad hantverksproduktion som bland annat gäller tillverkningen

Klappträ med skuren datering 1841 och målade ägarinitialer AND, Esphult sn, Skåne. Klappträet, som användes vid tvätt, var vanligt som friargåva i Skåne. Foto Mats Landin 1993.

av just friargåvorna. Resonemanget får stöd i den nyanserade bild av lanthantverket som tonat fram i de senaste decenniernas forskning inom socialantropologi och ekonomisk historia.

Det är i Götalandskapen och i Hälsingland som förekomsten av friargåvor som saluslörd är rikligast belagd. Kanske var det inte lika nödvändigt för en yngling att visa sin snickarfärdighet i ett område med en så stor tillgång på yrkeshantverkare i både städer och på landsbygd. I områden där yrkesspecialiseringen och arbetsdelningen var ett framträdande drag fanns det en större inbyggd benägenhet att vända sig till socknens eller byns hantverkare eller till någon som vid sidan av sitt jordbruk utövade ett hantverk som bisyssla på deltid.

Från sydöstra Skåne har till museerna förvärvats en rad snarlika skåkteträn och klappträ av friargåvekaraktär – med skuren och målade dekor i form av fågelpar, hjärtan och blommor. Ett av de tidigaste, i Kulturens samlingar, är daterat 1835; det yngsta i Nordiska museets samlingar är från 1868. De tycks alla härröra från samma verkstad. Årtalet är skuret som en del av kompositionen. Initialerna för mottagaren är däremot målade – troligen i efterhand sedan produkten lämnat verkstaden och funnit en köpare. Enligt uppgift är ett av klappträna – med dateringen 1844 – tillverkat av en "Håkan Persson Webeck". Verksamheten, som alltså varit omfattande och pågått under lång tid, kanske kan knytas till uppgiften ur en av uppteckningarna från Borrby socken på Österlen om "en snickare i byn", till vilken man vände sig med beställningar på "vackert målade och utsirade" fästmörärsor och klappträ. Var det manne Håkan Persson?

Med avseende på folkkonsten hör Hälsingland till de bäst representerade landskapen i Nordiska museets samlingar. Under ett enda år, 1873, förvärvades mer än femtio vackert bemålade skåkteträn enbart från detta landskap – från socknar som Rengsjö, Trönö och Norrala. Utan tvekan är flertalet resultatet av ett rationellt bedrivet hantverk. Hur många målare och snickare som hållits sysselsatta vet vi inte, men tillverkningen har sträckt sig över två generationer och har uppenbarligen fördelat sig på flera verkstäder. Vi kan skönja flera olika handstilar i måleriet och följa en stilhistorisk utveckling: från rokokons fritt behandlade blomsterbuketter på skåkteträn med dateringar omkring 1810–15, via de symmetriska kompositionerna i gustaviansk anda från 1820-talet, och fram till 1840-talets skåkteträn med ett blomstermåleri upp-

I Hälsingland var det grant bemålade skäkteträet en vanlig friargåva. På skäkteträn från början av 1800-talet (mitten) är dekoren fritt utformad i rokokons anda. Skäkteträn från 1820-talet är något uppstramade i gustaviansk stil (överst) medan den stora gruppen av skäkteträn från 1840-talet har drag av empir (nederst). Foto Sören Hallgren 1994.

stramat i empir med målade pärlstavsramade namnskyltar för initialerna och längs ryggen en målad bård av blomsterrankor.

Även bland linfästena från samma landskap finns åtskilliga som är så likartat utformade att vi med skäl kan tala om en serietillverkning. Men någon exakt upprepning är det inte fråga om. Bland Nordiska museets många spirformiga linfästen från Hälsingland går det faktiskt inte att finna två som är identiskt lika.

Då är de platta linfästena från Roslagen mer stereotypa. Här finner vi många som uppenbarligen sågats ut efter samma mall, dekorerats med samma stjärnpuns, skurits med samma slags skärverktyg och målats med samma färg. Två identiska linfästen från Roslagen är försedda med samma inskurna årtal, 1823, men i kombination med olika initialer. De är rimligen gjorda av samma per-

Two identical like linfasten (varav det som syns framifrån har förändrat nederparti) utsågade efter samma mall. De bär samma skurna årtal, 1823, men har olika ägarinitialer. Vaddö och Häverö socknar, Uppland. Foto Sören Hallgren 1994.

son för avsalu eller på beställning för två skilda kunder, som var och en på sitt håll gick i giftastankar just detta år.

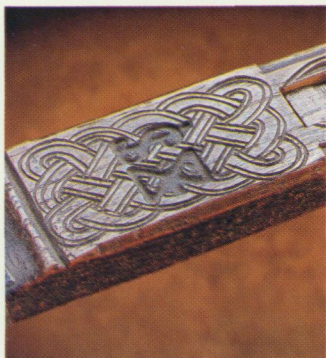
I en kustbygd som Roslagen kan man också förvänta sig en hel del hemslöjd som resultat av fiskares och kustfarares vistelser på fiskeskäret och väntetider vid stiltje på sjön. Mangelbräden och vävlunor hör till det som ofta ger intryck av att vara gemene mans arbete. Om ämnet avpassats på förhand, brädan sågats av och vävlunan borrats upp, behövde man egentligen bara en välslipad kniv,

Bandknut och bandfläta i skuret arbete på vävlunor, fäst-möräfsa och bandgrind från Uppland, daterade 1761, 1792 och 1801. Bemålningen är utförd i samma manér och med samma yrkeshandlag som präglar kistor från samma trakt. Foto Sören Hallgren 1993.

en passare för markering av mönstren och en tränad hand för att fullborda det hela.

Ett vanligt motiv i Roslagens folkkonst är bandflätan – på ett naturligt sätt använd som utfyllande dekor på plana ytor, till exempel på ovensidan av mangelbrädet eller vävspännaren. Även bandknutsmotivet i skuret arbete används där föremålets form inbjuder till det, exempelvis vid ansvällningen av skedskaftet just ovanför bladet och runt skaftet på vävlunorna.

Detalj av vävspännare från Uppland med inbrända ägarbo-märken och med den för Roslagen så typiska bandflätan som skuren dekor. Foto Sören Hallgren 1994.

Kanske det inte är någon slump att motivet haft största livskraften i en kustbygd. Kanske är det ett uttryck för påverkan från sjömanslivets knopslagning, makraméarbeten och plattningarbeten – det som ibland på sjömansspråk kallas "fancy-work". Det är ingen orimlig tanke, att en och samma rospigg den ena dagen fördrev tiden på skäret med knopslagning för att nästa dag karva vidare på ett mangelbräde åt sin käresta – ett mangelbräde med bandflätans motiv i dekoren.

Friargåvorna var bruksföremål, redskap. Men de var också minnessaker. De användes och visades upp vid de olika kollektiva arbetsmomenten under friaretiden. Perioden var tillräckligt lång för att omfatta vinterns inomhusarbete vid spinnrocken, vårens arbete vid vävstolen samt alla de övriga säsongsbundna arbetsmomenten som slåtter, stortvätt, husbygge och skäktning. Här fick flickan chans att visa upp alla sina vackra gåvor i tur och ordning: linfästet, vävlunorna, lerslättan, räfsan, skäkteträet. "Sådant ville man nog visa, och ju finare de var, desto stoltare var man över dem", som det berättas från en socken i Medelpad. Stolt – och ivrig. Det finns exempel på linfästen där ospunnet linspill fastnat i den oljefärg som ännu vid första användningstillfället inte riktigt hunnit torka.

Men sedan skulle de sparas, gömmas i kistan eller hängas upp till prydnad "som kära minnen". Det hade inte gått att fortsätta använda dem i arbetet och samtidigt ha dem kvar.

ATT "GÖRA VISST" – TROLOVNINGSGÅVOR

Trolovningsgåvorna var något helt annat. Dit hörde sidenschal och broderade handskar – delar i högtidsklädseln som med försiktighet kunde fortsätta att brukas vid regelbundet återkommande högtider i livet och sedan kanske gå i arv. Dit hörde också psalmboken med ägarinnans initialer på pärmen. Och dit hörde ringen – även om den var långt ifrån så obligatorisk som en sagesman från Västergötland vill påskina: "Handska, bok å ring ä tre nödiga ting."

Symboliskt och juridiskt innebar trolovningen att det "var visst" mellan de två – att de hädanefter var fästfolk. Också ekonomiskt var trolovningen med dess "begåvning" något mer förpliktande än friargåvorna. Fästmannen investerade stora summor i de gåvor han inhandlade för trolovningen. Storleken på gåvan blev således en mätare på givarens status och kunde därför variera betydligt. Men

Ett femtontal skrin av detta slag ingår i Nordiska museets samlingar. Den plattskurna och målade dekoren har sina rötter i renässansens ornamentflora. Man har också velat se likheter med äldre gravstenstillverkning i Västergötland – där skrin som dessa tillverkades från 1700-talets början till 1800-talet. Skrinen har oftast ett skuret årtal på locket. Om målade initialer förekommer är de ditmålade först sedan det färdiga skrinet funnit en köpare. Foto Mats Landin 1992.

oftast rymdes det hela i ett skrin av det slag som i museisamlingarna införlivats under namn som fästpigeskrin, fästmöskrin, brudskrin, gåvoskrin och friarskrin. Kärt barn har många namn. Av uppteckningarna att döma tycks det nästan som om skrinet i sig ansetts viktigare än innehållet.

Nedtecknade minnen från 1800-talet, sockenbeskrivningar från 1700-talet och bevarade föremål berättar för oss om fästmöskrin från norr till söder. Om vi med folkkonst menar något som både är lokalpräglad och traditionsbundet kan fästmöskrinen fungera som goda illustrationer.

Bland Nordiska museets drygt 400 skrin med skuren och målad dekor från allmogemiljö finns ett femtontal av ett mycket speciellt slag. De kommer från Småland och Västergötland. Materialet är ek. Bladslingor i plattskärning täcker alla de utåt synliga ytorna. Ett återkommande motiv är orrtupparna – alltid svartmålade. Andra färger är rött och vitt. Trots små individuella avvikelser liknar de varandra tillräckligt mycket för att skvallra om ett gemensamt ursprung. Antagligen har skrinen tillverkats någonstans inom det västsvenska saluslöjdsområdet i Västergötland. Inom regionen har funnits utpräglade hantverks- eller slöjdbygder varifrån varor genom gårdfarihandeln spritts ut över landet. Hantverkaren har försett locket med ett skuret årtal men inga ägarinitialer. Skrinen var gångbara på marknaden men vem som skulle köpa dem, och till vem de skulle skänkas, kunde tillverkaren inte ha en aning om vid tillverkningstillfället. Det faktum att skrinens dateringar sträcker sig från 1730-talet till in på 1800-talet vittnar om en tillverkning under flera generationer. Så länge varan gått att sälja har man fortsatt.

Från Ångermanland finns skrin av furu med skuren, pålimmad och målad trädekor, inte olik landskapets ståtliga golvur, de så kal-

Skrin med en typ av skuren och applicerad dekor som var särskilt vanlig i Ångermanland. Skrinet på bilden är odaterat men ett snarlikt i museets samlingar har i locket det målade årtalet 1766. Foto Sören Hallgren 1994.

Flera olika handlag kan skönjas i den målade dekoren av de många blomstermålade fästmöskrinen från V. Vingåkers socken i Södermanland. Den skurna stjärnan på pulpetlocket brukar kallas vingåkerstjärna. Foto Sören Hallgren 1994.

I fästmöskrinet överlämnade fästmannen sina trolovningsgåvor – psalmbok, handskar och schal, ibland även ring sedan de två enats om att ingå äkten-skap. Skrin från V. Vingåkers socken i Södermanland. Foto Mats Landin 1993.

lade Ångermanlandsbrudarna från 1800-talets förra hälft. Hjärtdekoren flödar ymnigt och gör det rimligt att tolka dem som just fästmöskrin. I ett av dem finns på lockets insida en målad datering 1766. Lockets ovansida pryds som regel av en kungakrona på ett kröningshyende, ibland tillsammans med snörmakerier – allt skuret i relief. Några av skrinen har på kortsidorna en sjögräsliknande svepande växtdekor i flack relief – en motsvarighet till den dekor vi finner på ståndskåp från bland annat Vamme by i Ångermanland, daterbara till 1700-talets andra hälft.

Den skurna tvåbandsflätan hör till de vanligaste ornamentala inslagen på gustavianska möbler från övre Norrland. Den framstår ofta i avvikande färg, mest gult och grönt, mot en varmt röd ton som dominerar arbetet i övrigt. Vi möter den som kantbård på de många skrin med karnissvängt lock som förmodligen tillverkats för avsalu som fästmöskrin. I ett sådant skrin i Nordiska museets samlingar finns en tryckt vers inklistrad. Den är bara fragmentariskt bevarad men handlar om "kärleks tro" och "frid åt hemmets bo". Insidan till locket bär ofta fästmöns initialer och ett årtal – kanske det år då gåvan överlämnades.

I Vingåker i Södermanland målades skrinen grant i ett tätt och storblommigt mönster som tycks inspirerat av 1700-talets tryckta kattuner, tapeter och vävda sidentyger. Vid första påseendet förefaller skrinen förvillande lika varandra. Ändå kan minst tre olika handlag urskiljas där det, när man väl är uppmärksam på det,

Skrin från Haparanda socken, Norrbotten. Den skurna tvåbandsflätan med avvikande färgsättning är ett gustavianskt inslag, särskilt vanligt bland möbelsnickarna i bygderna längs norrlandskusten. Foto Peter Segemark 1993.

inte är svårt att sortera ut ett skickligt och flyhänt manér från ett klumpigare i magrare oljefärg. På insidan av locket möter vi ofta initialer och årtal målade – vanligen en datering någonstans mellan 1795 och 1825.

STÅTLIGT PÅ FÄRDEN – SADLAR, SELBÅGAR OCH LOK-TRÄN

Färden till kyrkan och bröllopskalaset gav byns bönder tillfälle att jämföra dräkter, hästmunderingar och åkdon. Mest av allt riktades intresset mot brud och brudgum – drottning och kung för en dag.

Till vigseln färdades bruden ofta i damsadel, ibland kallad brudsadel, med brudens initialer och året för bröllopet väl synliga. I Nordiska museets samlingar dominerar sadlarna från Norge – de flesta numera deponerade i Norsk Folkemuseum i Oslo. På en av de norska sadlarna, med dateringen 1838, möter vi signaturen IR knappt synbar i lädrets stämplade bokbandsliknande dekorbård. Samma initialer, tillsammans med tillverkningsnumret 110, åter-

Bröllopståg. Oljemålning av Bengt Nordenberg 1891 (beskuren). På bilden ses damsadeln i funktion.

kommer under fotsteget. Det är rimligt att tolka IR som signatur för tillverkaren, sadelmakaren. Samma signatur, men i en mer utförlig variant, IPSR, tillsammans med "No 110" återfinns inrisat i limytan på den sadelgjordsklädda stommen under sadelkudarna – något som tyder på att åtminstone lädret och stommen hörde till sadelmakarens åtaganden. För övrig utsmyckning – till exempel målad och broderad – liksom för beslag, remsöljor och så vidare svarade andra hantverkare.

Fyra år äldre, från 1834, är en sadel av snarlikt utförande. Inte oväntat påträffar vi här samma signatur IR. Tillverkningsnumret är 95. På fyra år har sadelmakaren, vem det nu kunde vara, levererat femton sadlar.

Till det ståtliga bondbröllopet hörde brudsadeln. I Nordiska museets samlingar är särskilt de norska sadlarna väl representerade. Denna bär dateringen 1838. Under fotplattan syns ägarens initialer, tillverkarens signatur och tillverkningsnumret 110. Foto Sören Hallgren 1994.

Om brudsadeln som regel har en tydlig anknytning till en bestämd person och en bestämd händelse, bröllopet, har slädar, vagnar och hästens selbågar och lokträn fått en mer allmänt ståtlig karaktär som kunnat passa när som helst då lite extra grannlåt var på sin plats. Selbågar och lokträn är sällan försedda med ägarinitialer. Och när sådana förekommer är de oftast en mans. Sällan möter vi i selbågarnas och loktränas utsmyckning den "äkenskapliga" dekor i form av hjärtan och fågelpar som kännetecknar friargåvorna. Men språkbruket, med benämningar som "brudgumsrankor", "bogträn till brudsele" och "lokor för bröllopselar", vittnar om att åtminstone vissa av dem en gång tillverkats för bröllopfärden. Minnesuppteckningar berättar om hur kyrkselen, högtidselen och vad man nu kallade dem, till vardags fick hänga "på pinn" i stallet i väntan på ett högtidligt tillfälle – som bröllop eller begravning.

Som folkkonst betraktat följer selbågarna och lokträna en folkkonstens "dialekt", typisk för en viss region eller socken. I Norrbotten har man målat lokträn på ett sätt som annars är typiskt för traktens möbler. Lokträn från Uppland visar prov på ett blomstermåleri, snarlikt det vi finner på kistor, räfsor och vävlunor från samma område. Den bysnickare eller vagnmakare som på landsbygden skötte tillverkningen av selkrokar och lokträn har alltså med förtroende vänt sig till byns målare. I de fall som lokträmakaren själv målat sina alster är det med svart kimrök och linolja.

Andra mer eller mindre specialiserade hantverkare som medverkade vid tillverkningen av lokträn och selbågar var sadelmakaren eller byskomakaren som tillverkade de stoppade och läderklädda putorna, gelbgjutaren och smeden som försåg hästens remtyg med beslag och säljor.

Det konstnärliga och det specifika uttrycket hos selbågar och lokträn sitter dock inte i den målade dekoren utan i den snidade. Den S-böjda formen hos lokträna – man valde ett naturvuxet krokigt ämne av björk, rönn, ask eller ek – har inbjudit till frodiga akantusslingor i en asymmetriskt komponerad rokoko – gärna med ett rocaillemönster som markering av draglädrets fäste. Övre avslutningen har på ett ålderdomligt sätt utformats som huvudet av orre, hund, lejon, häst – eller något fabeldjur.

Selbågarnas form har å sin sida passat bättre för en strikt symmetrisk hållning med parställda lejon och ormar som verkar hämtade från heraldikens högtidliga bildvärld.

När lokträn och selbågar inte endast beströks med kimrök och linolja lämnades de ut till bygdens målare för en mer påkostad dekor. Detalj av lokträ från Roslagen. Foto Sören Hallgren 1994.

Hästens dragutrustning för högtidliga tillfällen – som de grant skurna och målade selkrokarna och lokträna – hör till folkkonstens rikaste verksamhetsfält. Loktränas övre avslutningar ges ofta formen av orrtuppar, hästhuvuden, lejonhuvuden osv. Lokträna på bilden kommer från, i tur och ordning från vänster till höger, Uppland, Värmland, Hälsingland, Jämtland och Gästrikland. Foto Sören Hallgren 1994.

Ännu återstår att kartlägga tillverkare och tillverkningscentra. I frågelistarkivets svar kan enskilda namn på lokträmakare vaskas fram – ibland tillsammans med så ingående beskrivningar av deras alster att det borde vara möjligt att attribuera ännu bevarade lokträn till just det namnet. I dagsläget kan så mycket sägas att som helhet ger selbågarna och lokträna – åtminstone de ståtliga högtidslokor som dominerar i Nordiska museets samlingar – intryck av serieproduktion i rationell skala. De flesta går att föra samman i grupper som visar en påtaglig konsekvens i utformning och handlag.

Frågelistsvaren ger också stöd åt en förmodan att lokträn och selbågar hörde till det som salufördes vida omkring. Här talas om

Selbågar av björk från Jämtland. Den här typen av selbågar har också påträffats i Ångermanland vilket vittnar om en viss handel med sådana produkter. Foto Sören Hallgren 1994.

bogträn som tillhandahölls av dalkarlar på försäljningsvandringar till Värmland och bogträn som bohuslänningarna köpte av västgötaknallar. Jämtländska selkrokar, så lika varandra att de bör hänföras till samma verkstad, eller åtminstone samma ort, har spritts till Ångermanland och Hälsingland.

MÅLADE MÖBLER – FÖR HEMGIFT OCH BOSÄTTNING

Att som förälder tidigt kunna börja samla till sina barns hemgift var ett tecken på god planering och ekonomiskt välstånd. Till det obligatoriska hörde vävstol och spinnrock – om det var en flicka. Men det som framför allt betonas i upppteckningarna är den uppbyggda sängen samt en eller flera kistor med textilier för det nya hemmet.

Just kistan har mer än något annat kommit att förknippas med hemgiften – nästan lika mycket som skrinet med trolovningen. Kanske berodde det i någon mån på brudkistans gamla traditioner som inom högreståndskulturen kan följas tillbaka till medeltiden.

Helst skulle en kista med hemgiften reserveras åt varje barn. I en arvsdelning från 1829 efter en bondhustru i Blekinge notera-

des att den avlidnas "klädekista" lämnats ut till äldsta dottern och att änklungen därför förklarade sig "vilja förskaffa sonen och den andra dottern vardera en försvarlig klädeskista till den tiden de kunna sig sjelve deraf betjena".

Kistor, skåp och golvur hörde till de möbler i bondens stuga där måleriet firade sina största triumfer. Det förefaller rimligt att den grant bemålade kistan för hemgiften beställdes i samband med konfirmationen eller ännu senare – då barnet överlevt de kritiska unga åren och nått giftasvuxen ålder.

Målade kistor brukar avslöja sitt ursprung inte bara genom sin dekor utan också genom sin form. Särskilt anmärkningsvärda – både till form och dekor – är några kistor från Delsbo. De har inåtnedåt lutande sidor av ett slag som varit vanligt i området åtminstone sedan 1770-talet. Färgsättningen på sådana kistor från 1830-talet och framåt överglänser det mesta inom det provinsiella

Kistor med nedåt-inåt avsmalnande sidor och plana lock med infällda speglar är typiska för Delsbo socken i Hälsingland. Kistan på bilden bär initialerna JSJD tillsammans med året 1869 på utsidan. Insidan av locket bär initialerna JOS – för den ursprungliga ägaren. Foto Sören Hallgren 1994.

möbelmåleriet i vårt land. Ett utmärkande drag är de på fronten målade hjärtformiga "sköldarna" med ägarnamn eller initialer och årtal. På en kista av det slaget i Nordiska museets samlingar har ägarnamnet J. Olsson och året 1849 målats över och ersatts med initialerna "J S J D" och året 1869. På insidan av locket finns de ursprungliga ägarinitialerna "JOS" och året 1849 kvar tillsammans med ett rikt schablonmönster i limfärg. Gissningsvis har kistan en gång tillverkats åt en Johan Olsson i 15–20-årsåldern, följt med samme Johan Olsson till det nya hemmet efter giftermålet ett tiotal år senare och – fortfarande lika hypotetiskt – efter ytterligare ett tiotal år tillägnats en dotter med namnet Johanna Stina Johansdotter.

En av Dalabergslagens mest produktiva målare var Mats Persson Stadig. Tillnamnet Stadig fick han som indelt soldat. Enligt uppgift kunde man vid 1800-talets mitt i var och varannan gård i Bjursås socken finna en kista av denne "stormålare" som han kallades på orten.

Mats Persson Stadigs kistor är sinsemellan lika konsekvent utförda till form och dekor som kistorna från Lima eller Delsbo. En "Stadigkista" är lätt att känna igen. Utsidan är oftast kamådrad i rödbrunt eller brunt och försedd med en stiliserad blomsterdekor utförd med stämplar av trä. Insidan av locket är oftast försedd med en dekorativ inskrift, inramad av frodig och smaragdgrön kurbits som erinrar om Mats Perssons verksamhet vid sidan av möbelmåleriet – dalmåleriet på papper. En gång på gång upprepad text lyder: "Den tidigt tjänar Gud, han säll och lycklig är, ty ungdoms plantan grön har herren ganska kär, du ungdom wet för den skull at Gud wil til sin Gåfwa din sista ungdoms tid och första gröda hafwa." Raderna brukade kombineras med namn och födelsedatum på den person för vilken kistan beställts, till exempel: "Mats Ersson är född 1821 den 24 februari." I detta fall är utsidan av kistan försedd med året 1841 och den då tjugoårige Mats Erssons ägarinitialer "MES".

Kunskapen om Mats Perssons måleri vilar delvis på det faktum att flera av hans möbler som upptogs i bouppteckningen efter honom har gått att spåra. Dessutom finns flera signerade möbler av hans hand bevarade. När hans verkstad och stuga uppmärksammades av hembygdsforskningen en bit in på 1900-talet, fanns målarens penslar, stämplar och andra redskap kvar. Idag är de utställda på Dalarnas museum i Falun.

Det som skymtat fram i denna artikel är enbart fragment, subjektivt valda ur ett större sammanhang som blir helt först när de målade gratulationstavlorna, den till bröllop pyntade stugan och det till gästabud dukade bordet tas med. Mycket skulle kunna sägas om brudparets och gästernas klädsel, om brudgåvans textilprakt, om det inför bosättningen beställda golvuret och ståndskåpet.

Förhoppningsvis har de valda exemplen ändå kunnat förmedla något av den rikedom i färg och form som en gång frambringats i avsikt att vinna någons hjärta – eller någons respekt; ett hantverk vars viktigaste syfte har varit att förgylla, lysa upp och hugfästa minnena av ett viktigt steg på ålderns trappa.

*Kista från Bjursås sn,
Dalarna, av Mats Persson Stadi-
g, med en på framsidan
målad datering 1841 och ägar-
initialerna MES. Inskriften på
insidan av locket avslutas med
namn och födelsedatum för kis-
tans ägare: "Mats Ersson är
född 1821 den 24 februari".
Foto Sören Hallgren 1994.*

